

THE INFLUENCE OF CONFLICTS ON TOURISM DEVELOPMENT: METHODOLOGY OF SOCIO-GEOGRAPHICAL STUDY

Galina ZAVARIKA

*Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Severodonetsk, Ukraine
Dgalina_10@ukr.net*

Abstract: The paper focuses on the methodological issues of socio-geographical research of conflicts in reference to their influence on the tourism development. The relevance of the investigated question is obvious given great reduction of tourism development indicators in Ukraine due to the conflict in the eastern part of the country and touchy situation in the country in general. However, few methodological researches have dealt with the social conflicts and their influence on tourism. Objective complexity of the research is connected with the fact that the given research subject has interdisciplinary nature and, therefore, implies the use of wide array of methods. Thus, the author proposes, lies out and discusses certain general and special scientific methods in reference to the influence of the social conflicts on the tourism development. Since the substantiation of socio-geographical approach to the study of conflict impact on tourism was the main objective of the paper, the proposed methods are described in accordance with the scope and subject of socio-geographical research with specific examples of their possible use additionally provided. The proposed approach includes six interrelated stages of research: 1. identification of phases and directions of influence of socio-political conflict on tourism development; 2. assessment of tourism development dynamics, including main trends, in instability conditions; 3. detection of shifts in the structure of tourism; 4. identification of directions of tourism transformation as a result of the conflict; 5. forecasting the opportunities for tourism development in the post-conflict period; 6. providing recommendations for the solution of the socio-geographical problems for tourism development under the conditions of instability and during the stabilization period. The relevant research methods are proposed for the each stage of research. The proposed approach was tested by the author on Luhansk and Donetsk regions of Ukraine as territories affected by the conflict.

Key words: tourism, conflict, methodology, principle, methods, interdisciplinarity.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2018.79.31-41>

UDC: 911.3

Received: April 24, 2018.

Revised: May 15, 2018.

Accepted: May 18, 2018.

МЕТОДИКА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ КОНФЛІКТІВ НА РОЗВИТОК ТУРИЗМУ

Галина ЗАВАРІКА

*Східноукраїнський національний університет імені В. Даля, Сєвєродонецьк, Україна
Dgalina_10@ukr.net*

Анотація: Стаття присвячена методичним питанням суспільно-географічного дослідження конфлікту. Виявлено загальнонаукові методи, які запропоновано використовувати при дослідженні впливу конфліктів на розвиток туризму. Встановлено актуальність досліджуваного питання, яка полягає в сучасному суттєвому зниженні темпів розвитку туризму внаслідок конфлікту не тільки в східному регіоні, а і цілком в країні. З'ясовано, що методологічні засади дослідження конфліктів слабо розроблені в сучасній географії. Охарактеризовано запропоновані методи у відповідності до об'єкту та предмету суспільно-географічного дослідження та наведені конкретні приклади їх можливого використання. Вперше розроблено методику суспільно-географічного дослідження впливу конфлікту на туризм, що і є метою даної роботи. Ця методика апробована на прикладі Луганської та Донецької областей як регіонів, постраждалих внаслідок конфлікту. Вона містить шість взаємопов'язаних етапів робіт, а саме: виявлення етапів і напрямів впливу конфлікту на розвиток туризму; оцінка тенденцій динаміки розвитку туризму в умовах нестабільності; виявлення зрушень в структурі туризму; визначення напрямів трансформації туризму внаслідок конфлікту; прогнозування можливостей розвитку туризму в постконфліктний період; розробка рекомендацій по вирішенню суспільно-географічних проблем розвитку туризму в умовах нестабільності та в період стабілізації.

Ключові слова: туризм, конфлікт, методологія, принцип, метод, міждисциплінарність.

Вступ. В основі будь-якої науки лежать методологічні засади, а саме логіка і метод мислення, якими вона керується. Методика – система різних методичних прийомів та засобів, яка допомагає досліднику досягти поставленої мети.

Методологічні засади дослідження суспільних конфліктів слабо розроблені в сучасній географії. Певна об'єктивна складність дослідження пов'язана з тим, що використовуються одночасно методи суспільної географії, політології, конфліктології, соціології, політичної економії, економіки, філософії, культурології, антропології, психології, маркетингу, оскільки об'єкт дослідження знаходиться на стику наук, тобто має міждисциплінарний характер. Тому, більшість існуючих робіт розроблено політологами, соціологами, психологами.

У витоків становлення сучасної української політичної конфліктологічної думки були Г. Сковорода та М. Грушевський. За роки незалежності в Україні з'явилося чимало робіт, присвячених аналізу конфлікту, серед них є роботи А. Бандурки та В. Друзя (1997), А. Брегеда (2000), Л. Герасіної та М. Панова (2002, 2012), П. Косухи (1994), В. Котигоренка (2011), О. Кривицької (1998), Н. Майструк (2006), О. Маруховської (2006), Ю. Мацієвського (2006), В. Нагаєва (2004), М. Шепелева (2004). Проблему впливу конфлікту на туризм частково досліджували зарубіжні вчені.

Палестинець Азіз Абу Сараг вважає, що для підтримання миру потрібно стати туристом. Він показує, як просте спілкування з людьми з різних культур може зруйнувати десятиріччя ненависті. Він почав з візитів палестинців до ізраїльтян і рухається далі (Азіз Абу Сараг, 2014).

Відомий американський вчений А. Рапорт вважає, що «створення загальної теорії конфлікту мало ймовірно, якщо взагалі можливо, бо саме поняття «конфлікт» відображає існування дуже різних явищ, які підкорюються абсолютно різним принципам (Rapport, 1974).

Це дало привід дослідниці М. Кальдор проголосити «кінець воєн між державами». Проте далеко не всі дослідники згодні з твердженням про те, що цей феномен є новим в характеристиці конфлікту (Kaldor, 2001).

Серед українських вчених, які досліджують різні аспекти конфлікту можна назвати О. Бейдика, І. Винниченка, А. Парфіненко, Л. Ткачук. Проте, питання розробки методичного апарату дослідження впливу конфлікту на розвиток туризму не є опрацьованим. Це пов'язано, перш за все, із змінами, які відбуваються останнім часом в країні та неготовністю туристичної сфери до роботи в умовах конфлікту. Тому це дослідження є дуже важливим і актуальним завданням суспільної географії.

Необхідність цілісного опису чинників, що сприяють виникненню конфліктів, його рушійних сил і учасників, прогнозуванню протікання конфліктних дій і заходів щодо їх попередження, з метою збереження та розвитку туризму, вимагає проблемно-орієнтованого підходу.

Теоретико-методологічні основи дослідження. Передусім необхідно з'ясувати сутність фундаментального філософського поняття методологія. В широкому розумінні термін означає світогляд дослідника. Згідно «Філософського енциклопедичного словника» це поняття має подвійну сутність: «Методологія –

1) сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети.

2) галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів та процедур в процесі наукового пізнання (Філософський енциклопедичний словник, 2002).

Це поняття походить від грецьких слів «метод» (шлях дослідження чи пізнання) та «логос» (вчення).

За твердженням професора О. Шаблій, «метод наукового дослідження – це система розумових і (або) практичних операцій (процедур), які націлені на розв'язання певних пізнавальних завдань з урахуванням певної пізнавальної мети». З допомогою такого методу можна отримати бажану інформацію, що відповідатиме потребам суспільства або конкретної науки. Унаслідок застосування правильно вибраного методу можна підтвердити істинність отриманих результатів (Шаблій, 2003).

Професор О. Шаблій висуває такі вимоги до методів дослідження: якість (загальнозрозумілість методу); націленість (спрямованість методу на досягнення певної мети); детермінованість (чітка послідовність застосування методу); результативність (здатність забезпечувати досягнення мети); надійність (здатність забезпечувати бажаний результат); економність (здатність методу досягати результату за найменших затрат засобів і часу). Врахування таких рис у географічних дослідженнях сприятиме досягненню істинних наукових результатів (Шаблій, 2003).

Отже, методологія – це система різноманітних методів, засобів і прийомів наукового пізнання (передусім принципів, законів та категорій) та наука (або вчення) про цю систему (Паламарчук, 1998). Методологія науки – це вчення про методи і принципи пізнання об'єктивної дійсності, гносеологічне обґрунтування методів наукового пізнання, що застосовуються на всіх рівнях наукових досліджень (Паламарчук, 1998; Пістун, 1996; Топчієв, 2005; Шаблій, 2003).

Філософською основою суспільно-географічного дослідження є діалектика, яка розглядає явища в процесі розвитку та взаємозв'язку. Теоретичною та методологічною базою дослідження є фундаментальні положення теорії суспільної географії (Паламарчук, 1998; Пістун, 1996; Топчієв, 2005; Шаблій, 2003).

Філософ В. Н. Садовський виділив чотири рівні методологічного пізнання об'єктивної дійсності:

- філософської методології – аналіз загальних принципів пізнання;
- загальнонаукових методологічних принципів та форм дослідження;
- конкретно-наукової методології, коли аналізуються методи, принципи та процедури дослідження, що застосовуються у спеціальних наукових дисциплінах;
- методики і техніки дослідження (Філософський енциклопедичний словник, 2002).

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає у розробці методики суспільно-географічного дослідження впливу конфлікту на туризм.

Для досягнення мети були виконані наступні завдання: виявлено загальнонаукові методи для дослідження впливу конфліктів на розвиток туризму; доведена важлива методологічна роль філософських та загальнонаукових принципів; встановлена актуальність досліджуваного питання; з'ясована недостатність дослідження конфліктів в сучасній географії; наголошено на міждисциплінарному характері проблеми дослідження; наведено конкретні приклади можливого використання запропонованих методів на кожному етапі дослідження; вперше розроблено методику суспільно-географічного дослідження впливу конфлікту на туризм.

Опис методики дослідження та здобутих емпіричних даних. Важливою особливістю сучасної методології дослідження в суспільній географії є зростання ролі суб'єктивного фактору, що актуалізує тезу Л. Фейєрбаха про «людину як центр усієї методології». Це в свою чергу передбачає органічне включення ціннісних критеріїв і оцінок до складу самої теорії, що посилює гуманістичну спрямованість науки, розвиток техніки і технології, економічних систем.

Важливу методологічну роль в суспільно-географічному дослідженні суспільного конфлікту відіграють філософські та загальнонаукові принципи, які виступають методологічними засадами наукового дослідження та включають низку законів і категорій.

Принцип – це вихідне положення і основа теорії, і водночас заключний результат наукового дослідження, внаслідок чого в ньому відбиваються базисні закономірності розвитку певної матеріальної системи, об'єднується певне коло понять і категорій, а також він виконує евристичну функцію щодо пізнання нових явищ і процесів, виступає найважливішим законом розгортання теорії у логічно завершену наукову систему (Шаблій, 2003).

На відміну від законів і закономірностей, що мають об'єктивний, незалежний від волі людини характер, принципи є категорією суб'єктивною, тобто вони можуть бути правильними і неправильними, ефективними і неефективними. У дослідженні нами використані загальні методологічні принципи наукового

аналізу: системний підхід, синергетичний принцип, принцип комплексності, принцип територіальності.

Враховуючи зазначені принципи, були застосовані наступні методи дослідження: історичний, статистичний, картографічний, соціологічний, порівняльно-аналітичний, класифікації і типізації, моделювання, прогнозування, математичний метод, метод SWOT – аналізу та інші.

Оцінка та обговорення результатів. З'ясуємо сутність системи, бо від розуміння цього поняття залежить методологія пізнання сутності впливу суспільних конфліктів на розвиток туризму. Система виступає як важливий інструмент пізнання явищ і процесів, засобом проникнення в сутність складних систем.

Як категорія діалектики, система (від грецького *systema* – ціле, складене з частин) означає певну сукупність елементів, між якими існують стійкі відносини і зв'язки, а отже відбувається взаємодія, внаслідок якої виникають нові якості й властивості, не притаманні окремим елементам (Філософський енциклопедичний словник, 2002).

Важливим є розуміння всіх компонентів, що складають сутність впливу конфлікту на туризм, осмислення ролі тих чинників конфліктного процесу, які можуть вплинути на появу тих або інших наслідків, а в контексті дослідження – чинників, що сприяють виникненню різного роду конфліктів.

Специфічною для аналізу є неаявність якогось конкретного методичного прийому, зокрема для виявлення певних конфліктогенних чинників, а присутність специфічної інтерпретаційної системи. Така система дозволяє здійснити якісну переробку інформації, витягнути і переосмислити саме ті дані, які найбільш точно укладаються в категоріально-понятійну систему координат з метою виявлення тих причин, які приводять до виникнення конфліктів, і вирішити інші дослідницькі завдання.

Система – це єдність взаємопов'язаних об'єктів, яка утворює новий об'єкт. Системний підхід використовується для системного аналізу та синтезу. Будь-який об'єкт чи явище можна розглядати як систему, в тому числі і туризм.

«Системний аналіз, – стверджує А. Здравомислов, – розкриває проблему, що вивчається неначе зсередини. Головне завдання тут полягає в тому, щоб розчленувати процес, який вивчається, на його складові і виявити характер взаємозв'язку цих складових» (Здравомыслов, 1969).

З позицій системного підходу досліджено конфлікт як певну систему взаємодії суб'єктів політики на різних рівнях, у різних формах, під впливом різних факторів. Конфлікт розглядався як функціонуюча система із динамічним співвідношенням позицій між суб'єктами, а також модифікаціями самого предмета конфлікту. Також виявлялися і вивчалися фактори, які сприяли виникненню конфлікту.

З позиції структурно-функціонального методу суспільство розглядається як функціональна система, що характеризується стійкістю. Ця стійкість забезпечується за рахунок відтворення, підтримки рівноваги елементів системи. Структурно-функціональний підхід дозволяє встановлювати загальні, універсальні закономірності функціональної дії суспільних систем. Структурно-функціональний підхід характеризується наступними рисами:

- у центрі уваги постають проблеми, пов'язані з функціонуванням і відтворенням структури;

- структура розуміється як всебічно інтегрована і гармонізована система;

- динаміка політичної структури пояснюється виходячи з принципу збереження політичної рівноваги.

Складовою частиною суспільної системи є туризм, який залежить від суспільно-політичного стану.

Формування і функціонування географічних складових територіально-рекреаційних систем різного таксономічного рангу відображає існування геопросторової рекреаційної системи. Будь-яка система є суперсистемою для своїх складових (підсистем). Водночас вона сама є підсистемою для ТРС вищого таксономічного рангу. Всі ці підсистеми визначені в географічному просторі і виконують власну функцію залежно від мети і завдань, які ставлять перед ними суперсистеми. Найвищою серед цих суперсистем є людство, яке ставить перед ТРС завдання брати активну участь у збереженні та розвитку себе як біологічного виду і як соціального організму.

Територіально-рекреаційній системі притаманні загальні для всіх систем властивості: внутрішня взаємозв'язаність, структурованість, єдність ієрархічно упорядкованих компонентів.

Існує погляд на туризм як економічну систему у вигляді циклічної моделі із неперервною почерговістю актів виробництва та споживання туристичних продуктів. Основними учасниками ринку туристичних послуг є виробники туристичного продукту, держава в особі уповноважених органів та безпосередні споживачі цих послуг – туристи. Вони пов'язані між собою різними фінансовими операціями та зобов'язаннями – виплатами податків і зборів, споживчими видатками, інвестиційними вкладеннями, державними гарантіями, соціальними і державними виплатами та іншими платежами. Туристичний процес представлено як безперервний і циклічний, адже надання туристичної послуги не одноразова, а постійно повторювана діяльність, у якій беруть участь усі елементи цієї системи.

Туризм як складна економічна система – це сукупність та єдність відносин, явищ та процесів, що відбуваються в туристичній галузі. Система туризму представлена системою

відносин між основними її підсистемами та зовнішнім середовищем.

В основі системи туризму лежать дві підсистеми: суб'єкт і об'єкт туризму. Суб'єкт туризму – це учасник туристичного заходу, тобто турист, який задовольняє свою потребу у здійсненні подорожі (мандрівки) до об'єкта туризму шляхом отримання специфічних туристичних послуг (розміщення, харчування, транспортного, інформаційно-рекламного обслуговування тощо). Названі послуги він може одержувати самостійно або через посередників. Об'єктами туризму можуть бути предмети, місця, споруди, явища та усе, що потенційно є метою подорожі для суб'єкта туризму (туриста). Це може бути туристичний регіон, дестинація чи загалом країна з усіма їхніми туристичними ресурсами та об'єктами.

Система туризму існує в певному середовищі, яке представлене економічною, соціальною сферами, що обслуговують туризм, докільям, технологіями та законодавчою базою і державною політикою в галузі туризму. Перераховані чинники є основними та не єдиними і здійснюють великий вплив на туризм, а він, у свою чергу, формує власні вимоги до середовища.

Отже, туризм – це відкрита економічна система, якою можна і потрібно управляти, використовуючи методи та принципи державного управління, та враховуючи ринкові механізми саморегулювання.

Наступним важливим принципом дослідження є синергетичний. Поняття «синергетика» походить від грецького «synergos», що означає спільно діючий, сприяння, співробітництво. В сучасній науці предметом вивчення синергетики є дослідження законів та закономірностей глобальної еволюції будь-яких відкритих нерівноважних систем, головною ознакою яких є нестійкість, нелінійність тощо. До нерівноважних систем належить і туризм.

Синергетичний підхід передбачає комплексне врахування зв'язків різних рівнів і форм між елементами системи, розвиток яких посилює цілісність та ефективність системи, можливість її багатоваріантного розвитку. Конфлікт не існує окремо, він, так чи інакше, здійснює свій вплив на розвиток туризму. Він може як прискорити, так і знизити цей розвиток. Є приклади країн, які багато років живуть в стані конфлікту, але туризм розвивається, це Ізраїль. Конфлікти в Єгипті та Туреччині майже не впливають на рівень туристичного потоку. В той же час у більшості країн конфлікт призводить до зниження темпів розвитку галузі.

Дослідження впливу суспільно-політичного становища на розвиток туризму вимагає застосування принципу комплексності, який передбачає проведення комплексних досліджень туризму.

Туризм не може розвиватися автономно, а лише у взаємозв'язку з навколишнім середовищем та соціумом. Туризм залежить від політичної стабільності в країні, з її порушенням наступає

різкий спад туристичної діяльності. Туризм, як багатогалузевий комплекс, потребує більшої координації своєї господарської діяльності, аніж будь-яка інша галузь. Однак, надмірне державне втручання, присутність і регламентування може руйнувати формування підприємницького духу та прояв підприємницької ініціативи, що створює міцні засади ринкового господарювання.

Принцип комплексного освоєння рекреаційних ресурсів полягає в пропорційному, збалансованому, узгодженому освоєнні ресурсного потенціалу рекреації і туризму в певному регіоні і країні, науково обґрунтованому формуванні відповідних територіальних систем і комплексів.

Принцип територіальності полягає в зосередженні рекреаційного господарства у місцях, де для його розвитку є найсприятливіші умови (природні і суспільні). При цьому між цими територіями неодмінно виникає обмін результатами рекреаційної діяльності. Такий принцип діє у різних просторово-територіальних масштабах: внутрішньодержавному і міжнародному. Всі види географічного поділу праці тісно пов'язані між собою. Так, Середземноморське узбережжя Франції спеціалізується на наданні рекреаційних послуг і таким чином бере участь як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному географічному поділі праці.

Ці методологічні принципи були покладені в основу розробленої методики суспільно-географічного дослідження впливу суспільних конфліктів на розвиток туризму.

Важливо відрізнити методи від методики досліджень. На думку О. Г. Топчієва, «метод досліджень – це сукупність мислених логічних і практичних дій (операцій, процедур, алгоритмів), які мають на меті розв'язання певного пізнавального (наукового) завдання». Що стосується методики дослідження, то «...це вчення про особливості застосування окремого методу чи системи методів для розв'язання типового пізнавального завдання» (Топчієв, 2005).

Методика суспільно-географічного дослідження конфлікту та його впливу на розвиток туризму включає шість взаємопов'язаних етапів робіт:

1. Виявлення етапів і напрямів впливу конфлікту на розвиток туризму.
2. Оцінка тенденцій динаміки розвитку туризму в умовах нестабільності.
3. Виявлення негативних зрушень в туризмі.
4. Визначення напрямів трансформації туризму внаслідок конфлікту.
5. Прогнозування можливостей розвитку туризму в постконфліктний період.
6. Розробка рекомендацій по вирішенню суспільно-географічних проблем розвитку туризму в умовах нестабільності та в період стабілізації.

Відповідно до цих етапів визначено порядок проведення дослідження, який передбачає послідовну розробку теми з використанням

різноманітних методів на кожному етапі дослідження. При цьому виходили з того положення, що кожен метод доцільно застосовувати у певних межах його дії, де він дає очікуваний ефект. Окрім того, слід відзначити, що не всі методи можуть застосовуватися при дослідженні впливу конфлікту на туризм. Тому перед змістовно-аналітичним потрібен попередній етап досліджень, на якому слід відібрати та систематизувати по етапах досліджень відібрані у такий спосіб методи. На цьому етапі не менш важливою процедурою є оцінка інформаційного забезпечення дослідження.

Етап вибору методів дослідження проблеми і вирішення конкретного завдання має принципове значення. Він вимагає поєднання якісних і кількісних, теоретичних і емпіричних методів. Р. Немов зазначає, що емпіричне дослідження не передбачає створення штучної, експериментальної ситуації для виявлення і збору необхідних фактів. У дослідженні подібного типу вчений або практик просто спостерігає, фіксує, описує, аналізує і робить висновки з того, що відбувається в житті без їх особистого втручання (Немов, 2000).

Слід зазначити, що в цілому інформаційна база для такого дослідження недостатня. Однією з важливих проблем, є уніфікація ведення статистичного обліку показників галузі туризму між різними державними органами чи громадськими організаціями. Так, наприклад, Державна служба туризму і курортів, обліковувала всіх іноземних громадян, які прибули на територію України як туристів, незалежно від справжньої мети їхнього візиту. Державна служба статистики України називає ж лише тих іноземців туристами, котрі офіційно скористалися послугами суб'єктів туристичної діяльності.

Подібна ситуація щодо розбіжності статистичних даних між різними державними органами та відомствами призводить до спотворювання оцінки базових туристичних показників і дає шанс недобросовісним учасникам ринку на організацію тіншового обігу в індустрії туризму. Все це стає причиною уповільнення росту вітчизняної галузі туризму і нерозуміння її важливості в контексті розвитку національної економіки в цілому.

Отже, розглядаючи питання інформаційного забезпечення суспільно-географічного дослідження, необхідно навести сформульовані К. Мезенцевим основні вимоги до інформації: достовірність, адекватність, репрезентативність, співставність, співвідносність, вичерпність, доступність (Мезенцев, 2005).

На першому етапі при аналізі сутності конфлікту, його прикладів в різних країнах, впливу конфлікту на туризм в інших державах використовувалися історичні методи, зокрема: хронологічний метод дав можливість виявити історичні періоди військових конфліктів в світі.

Науковий підхід у дослідженні конфліктів має давнє і міцне коріння. Протягом всієї історії

розвитку людського суспільства конфлікти були і залишаються невід'ємним атрибутом і чинником політичних процесів. «Без знання історії суспільства, – твердить Р. Немов, – важко зрозуміти і психологію відносин людей у сучасному світі» (Немов, 2000).

Історичний метод дослідження конфлікту полягає у співставленні сучасності з минулим, визначенні історичних джерел і факторів виникнення, розвитку тих чи інших феноменів, відстеженні етапів історичної еволюції досліджуваних систем – без всього цього неможливо зрозуміти реальність та її майбутні тенденції. Аналіз конфліктних проблем базується не тільки на з'ясуванні історичного досвіду життя суспільства, а також на узагальненні історії суспільної думки.

Також слід врахувати вплив конкретно-історичного контексту, в якому розгортається той або інший суспільний процес, генезис останнього, критерії порівняння різних типів процесів всередині одного суспільства і між ними.

На другому етапі дослідження проводилися аналіз та оцінка тенденцій динаміки розвитку туризму в Донецькій і Луганській областях в передконфліктний та конфліктний періоди. Для цього використовувалися такі методи:

Порівняльний метод є доповненням і корегуванням структурно-функціональної методології та спирається на передумови, що мають певні загальні закономірності прояву поведінки, оскільки в суспільному житті, культурі, суспільній системі різних народів багато загального. Порівняльний метод передбачає співставлення однотипних соціально-політичних явищ: політичної структури, державного устрою, форм влади, традицій, стану туристичної галузі, шляхів подолання кризового стану і т. і. Застосування порівняльного методу розширює кругообіг дослідження, сприяє плідному використанню досвіду інших країн і народів.

Метод динамічних рядів застосовувався для виявлення темпів динаміки росту туризму та його падіння внаслідок конфлікту.

Для відслідковування трансформаційних змін у туризмі заслуговує на увагу запропонований метод організації моніторингу. Це моніторинг політичної ситуації, відстеження змін ключових параметрів ситуації, наслідків впливу конфлікту, тощо. На підставі моніторингу даних можна забезпечити автоматизоване генерування комплексних стратегій управління конфліктом як в його окремих сегментах, так і в цілому.

Із допомогою комп'ютерної техніки моніторинг дасть можливість періодично корегувати сучасний стан оточуючого середовища і відповідно спроможність здійснення туристичних подорожей. В результаті моніторингу фіксуватимуться будь-які зміни в економічному, екологічному, соціальному, політичному стані регіону.

На третьому етапі вирішувалося завдання виявити негативні зрушення в структурі туризму.

Для цього було використано статистичні методи дослідження.

Статистика розробляє спеціальну методологію дослідження та обробки матеріалів: статистичні спостереження, метод групувань, метод середніх величин, індексів, балансовий метод, метод графічних зображень та інші методи аналізу й узагальнення статистичних даних. Основою статистичного методу дослідження в суспільній географії є статистичні дані. За їх допомогою сукупності географічних об'єктів піддаються групуванню, типології, класифікації, за ними вивчаються варіації, кореляційні залежності, динаміка суспільно-географічних об'єктів, явищ і процесів. Наочне представлення величин статистичних показників подається у вигляді таблиць (простих, групових, комбінованих), текстів, графіків, діаграм і карт.

Статистичний метод використовують для аналізу соціологічних опитувань, що дає змогу методом порівняння виявити відмінності однієї соціокультурної системи від іншої. Результати таких досліджень – дуже важливий засіб обґрунтування розвитку туризму, активного відпочинку.

Основними статистичними показниками, котрі використовують для географічних досліджень у туристичній діяльності, є: чисельність (кількість) туристів за одиницю часу (добу, місяць, сезон, рік і т. д.), які відвідали певний центр, регіон, країну; кількість ночівель, проведених туристами в тому чи іншому центрі, регіоні, країні за одиницю часу; кількість ліжок-місць цілорічної дії та сезонного використання; обсяг наданих туристично-рекреаційних послуг у грошовому вираженні, обсяг доходів від розвитку туризму тощо.

Вагоме джерело інформації про розвиток світового туризму – банк даних ВТО. На сайті (unwto.org – World Tourism Organization) розміщені відомості про розвиток туризму в усьому світі, регіонах та в окремих країнах, а також матеріали, присвячені проблемам розвитку туризму. Статистичні дані про розвиток туризму є і в щорічниках, які видають спеціалізовані організації ООН, особливо ЮНЕСКО.

Серед географічних методів під час дослідження застосовувалися методи класифікації та типізації. Класифікація – система супідрядних понять, на які поділяють множину вихідних об'єктів. Наукова класифікація фіксує закономірні зв'язки та відношення між тими чи іншими групами об'єктів, визначає місця об'єктів у системі за певними ознаками. Класифікація – це певне групування об'єктів за якоюсь однією ознакою чи за певною сукупністю ознак. С. Бортник поділяє географічні класифікації на описові як найбільш прості, описові з поясненнями та сутнісні. Останні мають на меті виявити загальні закономірності та принципи встановлення класів. Описові класифікації широко застосовують на перших етапах дослідження для попередньої систематизації досліджуваних об'єктів. Більш глибокими є типологічні класифікації, у яких розкривають закономірності утворення класів (Бортник, Погорільчук і Ковтонюк, 2014).

Четвертий етап дослідження включав визначення наслідків трансформації туризму внаслідок конфлікту. Нами вище було обгрунтовано необхідність застосування системного підходу при дослідженні туризму. Застосування системного методу, який деякі вчені називають методом системно-структурного аналізу, включає здійснення деяких процедур конкретизації функціонування рекреаційних систем. Існування будь-якої системи передбачає наявність внутрішніх системоформуючих зв'язків. Система складається з множини елементів. В рекреаційній системі цими елементами є туристичні ресурси. Це означає, що всі ресурси, які належать до системи, розвиваються не автономно, а на системній основі у координатах різноманітних зв'язків: виробничо-економічних, міграційних, соціальних тощо. Використання системного (системно-структурного) методу в туризмі потребує розуміння специфіки цього класу геосистем. Для оцінки цілісності та сформованості будь-якої системи необхідно визначити інтенсивність внутрішніх зв'язків у межах цієї системи.

Також широко застосовувався картографічний метод, який дає можливість наочно пізнати просторові особливості розподілу туристичних ресурсів по території, їх кількісні та якісні характеристики, проблеми, що потребують вирішення.

Картографічний метод – один із найважливіших методів географічної науки.

Існують так звані «статистичні» способи картографічного зображення – картодіаграми і картограми. Картодіаграма – спосіб розподілу певного явища в абсолютних одиницях в розрізі одиниць територіального поділу, найчастіше адміністративного. Картографуються абсолютні показники: кількість туристів, кількість засобів розміщення, протяжність транспортних магістралей, частки та процентні відношення тощо. Застосовують діаграмні фігури лінійні, площинні й об'ємні. Картограма – спосіб зображення середньої інтенсивності явища в межах одиниць територіального поділу, найчастіше адміністративного. Завдяки аналізу картосхем та графіків, можна встановити просторові особливості досліджуваних явищ.

Експедиційний метод у суспільно-географічних дослідженнях дозволяє наочно побачити проблему і шукати шляхи її вирішення.

П'ятий етап передбачає прогнозування основних параметрів розвитку туризму у постконфліктний період. Для розробки прогнозу застосовувалося декілька методів.

Метод прогнозування ходу розгортання і протікання конфліктних дій. Він виконує прогностичну функцію науки: мало зрозуміти суть явища – необхідно прогнозувати його розвиток. А саме дати прогноз, яким чином буде розвиватися туризм у постконфліктний період, що слід робити, та яким чином, для зміни ситуації.

Відомий соціолог Ж. Тощенко зазначає, що мета прогнозування на основі аналізу стану і поведінки системи (процесу) в минулому і вивчення тенденцій зміни чинників, що впливають на систему (процес), що розглядається, – це правильне визначення кількісного і якісного стану її розвитку в перспективі, розкриття характеру і змісту ситуації, у якій виявиться система (процес) (Тощенко, 2002).

Методологічною основою прогнозування конфліктних дій служить матеріалістична гносеологія, згідно з якою в об'єктивному світі немає непізнаних речей, явищ і процесів, а можуть бути лише непізнані на сьогоднішній день окремі закони, сторони і факти дійсності. Об'єктивна основа прогнозування політичних конфліктів полягає в тому, що їх майбутнє укладене в теперішньому, але тільки по можливості; нове міститься в старому (минулому), але знову таки – тільки по можливості. «Потрібно пам'ятати, – твердить С. Бетяєв, – що прогноз це не імператив, а «віртуальна реальність», тобто один із варіантів майбутнього, який може так чи інакше реалізуватися або не реалізуватися» (Бетяєв, 2003).

Прогнозування – це багатоступінчастий процес наукового передбачення. Він повинен мати постановку мети, отримання інформації, її обробку, оцінку і аналіз, визначення перспектив і ймовірність реалізації прогнозу. Ефективне прогнозування можливе лише при умові постійного коректування прогнозів, з урахуванням останньої інформації.

Важливим елементом у дослідженні конфліктів, прогнозуванні їх можливого виникнення і попередження виступає політичний маркетинг. Політичний маркетинг – молода галузь знань, що вийшла з надр класичного маркетингу.

Взявши на озброєння інструментарій класичного маркетингу в галузі вивчення ринку, політичний маркетинг удосконалив його, збагатив різними методами політологічних, соціологічних, антропологічних і психологічних досліджень. Це є необхідністю всебічного, більш глибокого і ретельного вивчення політичних процесів. «Кожний суспільний процес або стан, – писав Г. Зіммель, – який ми робимо своїм об'єктом, є певним явищем і, отже, результатом дії незліченних набагато глибших часткових процесів. Оскільки однакові дії можуть мати своїм джерелом дуже різні причини, то можливо, що в точності те ж саме явище буде викликане абсолютно різними комплексами сил, які, поєднавшись в одному пункті для однієї і тієї ж дії, у своєму подальшому розвитку, що виходить за його межі, приймають знов абсолютно різні форми» (Зіммель, 1996).

Метод екстраполяції вважається найбільш простим. Він полягає у пролонгації на майбутнє тенденцій розвитку процесу чи явища, які склалися у минулому. В основі цього методу лежить припущення, що залежності, які існували у

минулому, збережуться й у майбутньому, причому інтенсивність їх залишиться незмінною. Головна перевага цього методу – його простота, а недолік – мала ймовірність досягнення спрогнозованих параметрів.

Метод моделювання – це вироблення таких уявлень, які подекуди спрощують, але одночасно передбачають цілісне сприйняття її найбільш значущих елементів, структури, зовнішньої і внутрішньої форми. «Як метод наукового дослідження, – відмічає В. Овсянников, – моделювання сприяє не тільки отриманню наукового знання, але і його подальшій розробці, що дозволяє пристосувати його до безпосередніх потреб практики. Через аналіз моделі складного соціального об'єкта (як умовного образу об'єкта в його майбутньому стані) ми отримуємо інформацію про дійсний об'єкт» (Овсянников, 1989). Така модель будується на основі певної дослідницької гіпотези, в рамках якої виявляються і уточнюються найважливіші параметри проблеми. «Гіпотеза, – звертають увагу С. Телешун і А. Баронін, – це припущення про причину деяких явищ, достовірність яких при сучасному стані політичної обстановки не може бути перевірена та доведена, але яка дозволяє пояснити ці явища» (Телешун і Баронін, 2001).

«Приєм прогнозування, – твердить Р. Дафт, – називається каузальним (причинним) моделюванням, – це спроба передбачити поведінку, що іменується залежною змінною, за допомогою аналізу його причин, який іменується незалежними змінними» (Дафт, 2002). Такі дії спрощують зміст ситуації до її основних значень і формалізують їх. «У ідеалі, – відмічає А. Соловйов, – моделювання прагне до максимальної формалізації, що передбачає використання математичного апарату для опису даних політичних явищ» (Соловьев, 2001).

З цієї точки зору моделювання являє собою процес раціоналізації уявлень, внаслідок якого на основі уточнень параметрів ситуації і переходу від якісних оцінок до кількісних проблем з'являється явище, вимірювання параметрів якого можна перевірити. В цілому процес моделювання повинен бути логічно несуперечливим, підлеглим завданням верифікації висновків.

Для туристичних досліджень важливим залишається метод просторового аналізу, основним завданням якого є виявлення особливостей розміщення туристичних об'єктів, пошук закономірностей розвитку туризму на різних територіях і розробка рекомендацій з поліпшення обслуговування, перспектив розвитку й охорони навколишнього середовища у районі пріоритетного розвитку туризму.

В умовах розвитку інформаційного суспільства у дослідженні туризму вагоме місце посидатимуть математичні методи, зокрема економіко-математичні й соціально-просторові моделі з використанням комп'ютерних технологій. Це дасть змогу не лише простежити процес розвитку туризму, а й отримати

науково-обґрунтовані результати з його перспектив, яких вимагає сучасна наука.

На шостому етапі для розробки пропозицій щодо шляхів вирішення суспільно-географічних проблем, пов'язаних із зниженням темпів розвитку туризму внаслідок конфлікту у досліджуваному регіоні нами були використані такі методи:

Метод модифікації, зміни явища. З ним пов'язана функція контрольно-управлінського впливу на розвиток конфлікту. Тобто, треба направити розвиток у бажаному напрямку, а саме розробити систему заходів, які будуть сприяти відродженню і розвитку туризму. Це – інструментальна функція науки.

Соціологічні методи. Це методи спостереження, конкретно ситуаційного аналізу, тестування, сценарного прогнозування, поведінки, опитувальні методи контент-аналізу, кореляційний аналіз та ін.

Соціологічні методи призначені для дослідження конкретних різнобічних явищ і процесів. До них можна віднести:

1) спостереження – збір первинних емпіричних даних, який полягає у навмисному, цілеспрямованому, систематичному безпосередньому сприйнятті та реєстрації фактів, що піддаються контролю і перевірці;

2) опитування – найбільш поширений метод збору первинної інформації, що базується на анкетуванні й інтерв'юванні, за допомогою якого отримують більшу частину соціологічних даних;

3) контент-аналіз передбачає вилучення соціологічної інформації із документальних джерел, заснований на виявленні деяких кількісних статистичних характеристик текстів або повідомлень.

Використовуючи соціологічні методи дослідження було проведено аналіз стану туризму для вирішення проблем, пов'язаних із виявленням факторів конфліктогенного характеру.

Недоліком анкетування є те, що туристи, зайняті оглядом туристичних об'єктів, неохоче відповідають на запитання анкетера, а це певною мірою збіднює отриману інформацію. Крім того, відповіді, наприклад, з мотивації туристичних подорожей можуть бути дуже різними, якщо надокучливо переривати процес прослуховування, скажімо, під час екскурсії. За таких обставин не можна одержати об'єктивну інформацію. Тому дуже важливо, аби анкетування чи інтерв'ювання здійснювали досвідчені висококваліфіковані спеціалісти.

Метод SWOT – аналізу. Аббревіатура SWOT складається з перших літер чотирьох англійських слів. Згідно «Методичних рекомендацій щодо формування регіональних стратегій розвитку», затверджених у 2002 р. Мінекономіки України, SWOT – аналіз включає:

Сильні сторони (Strengths) – внутрішні можливості (навички, потенціал), ресурси регіону, що можуть зумовити формування конкретної переваги;

Слабкі сторони (Weaknesses) – види діяльності, ресурси, обставини, які використовуються неефективно, або не за призначенням;

Можливості (Opportunities) – можливості, шанси, що їх можна використати для досягнення стратегічних цілей (результатів) розвитку регіону;

Загрози (Threats) – будь-які процеси, або явища, що перешкоджають руху в напрямі досягнення місії та цілей розвитку регіону.

Цей метод дає можливість у лаконічній формі синтезувати великий обсяг інформації про внутрішні та зовнішні чинники розвитку регіону та дати їм якісну оцінку. Метод SWOT – аналізу можна застосувати й для оцінки можливостей розвитку туризму.

Наприклад, в нашому дослідженні до сильної сторони (strengths) досліджуваної території можна віднести: збереження сільського культурного ландшафту і традиційних форм сільськогосподарського виробництва; збереження народних промыслів, обрядів, місцевої кухні й навіть знання місцевої історії; привабливість природного середовища; слабкі сторони (weaknesses): наявність конфлікту; слабе технічне оснащення; розбиті дороги; застаріла інфраструктура; відсутність фінансових засобів для поліпшення умов перебування туристів; відсутність у населення знань у галузі менеджменту та маркетингу; мала громадська активність на місцевому рівні; шанси (opportunities): зростання зацікавленості у розвитку туризму в сільській місцевості; поява моди на агротуризм; підтримка агротуризму державою та місцевими органами самоврядування; допомога інших європейських держав у вигляді фінансування агротуризму і навчання населення; загрози (threats): пасивне

ставлення до туризму в суспільстві, несприятлива кредитна політика банків стосовно фінансування заходів туристичного призначення; нестабільна податкова політика; низька екологічна грамотність населення; конкуренція інших держав.

Висновки. Дослідження впливу конфлікту на туризм – це складний процес, що має здійснюватися на основі ключових методологічних принципів сучасної суспільної географії: системності, територіальності, комплексності, історизму. На основі розглянутих методологічних підходів визначено, що кожний метод має свої переваги у використанні, що враховано при розробці методики дослідження. Розроблена методика суспільно-географічного дослідження розвитку туризму в умовах конфліктів сприятиме дослідженню цього актуального питання. Ця методика апробована на прикладі Луганської та Донецької областей як регіонів, постраждалих внаслідок конфлікту. Вона містить шість взаємопов'язаних етапів робіт, а саме: виявлення етапів і напрямів впливу конфлікту на розвиток туризму; оцінка тенденцій динаміки розвитку туризму в умовах нестабільності; виявлення негативних зрушень в структурі туризму; визначення напрямів трансформації туризму внаслідок конфлікту; прогнозування можливостей розвитку туризму в постконфліктний період; розробка рекомендацій по вирішенню суспільно-географічних проблем розвитку туризму в умовах нестабільності та в період стабілізації. До кожного етапу запропоновано методи дослідження. Результати досліджень можуть бути корисними при розробці стратегій розвитку регіонів, формуванні туристичного портрету територій у постконфліктний період.

References:

1. Aziz Abu Sarah. *Šob buti terpimišimi, nam potriben... turizm?* [To be more tolerant we need... tourism?]. www.ted.com [web-site]. Access mode: https://www.ted.com/talks/aziz_abu_sarah_for_more_tolerance_we_need_more_tourism?language=uk (In Ukrainian).
2. Rapoport A. *Conflict in Man Made Environment*. Baltimore, 1974, 70 p.
3. Bandurka A., Druz V. *Konfliktologija* [Conflictology]. Kharkiv: Kharkiv University of Internal Affairs, 1997, 351 p. (In Ukrainian).
4. Beidyk O., Koroma N., Syrovets S. *Svitovij turističnij ruh: stan, tendencii ta perspektivi rozvitku v konteksti sučasnih geopolitičnih zagroz* [World traveler movement: status, trends and development prospects in the context of contemporary geopolitical threats]. *Geography and Tourism*, 2016, Vol. 37, pp. 3–15 (In Ukrainian).
5. Betiaev S. *Prognostika: pervye šagi nauki* [Prognostics: the first steps of science]. *Russian Studies in Philosophy*, 2003, Vol. 4, pp. 3–13 (In Russian).
6. Bortnyk S., Pohorilchuk N., Kovtoniuk O. *Metodi pol'ovih geografičnih doslidžen'. Vivčennâ rel'ëfu ta rel'ëfotvorûčih vidkladiv* [Methods of field geographic research. Study of relief and relief forming deposits]. Kyiv: Print-Service, 2014, 165 p. (In Ukrainian).
7. Breheda A. *Osnovi politologii* [Fundamentals of Political Science]. Kyiv: KNEU, 2000, 312 p. (In Ukrainian).
8. Vynnychenko I. *Vaše slovo, panove oligarhi!* [Ball is in your court, dear oligarchs!] *Dzerkalo tyzhnia*, 2008, 16 August, p. 23 (In Ukrainian).
9. Herasina L. M. *Konfliktologija* [Conflictology]. Kh.: Pravo, 2012, 128 p. (In Ukrainian).
10. Herasina L., Panov M. *Konfliktologija* [Conflictology]. Kharkiv: Pravo, 2002, 256 p. (In Ukrainian).
11. Daft R. *Menedžment* [Management]. Saint Petersburg: Piter, 2002, 832 p. (In Russian).
12. Zdravomyslov A. *Metodologija i procedura sociologičeskijh issledovanij* [Methodology and procedure of sociological research]. Moscow: Mysl, 1969, 208 p. (In Russian).

13. Zimmel G. *Izbrannoe. Sozercanie žizni* [Excerptum. Contemplation of life.], M.: Yurist, 1996, 607 p. (In Russian).
14. Kosukha P. *Konfessional'nye konflikty na postkommunističeskoj Ukraine* [Confessional conflicts in post-communist Ukraine]. *Sotsiologičeskie Issledovaniia*, 1994, N. 4, pp. 109–112 (In Russian).
15. Kotyhorenko V. *Konfliktologîâ. Politična enciklopediâ* [Conflictology. Political encyclopedia]. Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2011, 362 p. (In Ukrainian).
16. Kryvytska O. *Âk zapobîgti mižetničnim konfliktam* [How to prevent ethnic conflicts]. *Viche*, 1998, N. 12, pp. 45–53 (In Ukrainian).
17. Kaldor M. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Cambridge: Polity, 2001, 288 p.
18. Maistruk N. *Stanovlennâ ta rozvitok konfliktologičnoï paradigmi v nîmec'kij sociologii* [Formation and development of the conflictological paradigm in German sociology]. Abstract from PhD thesis. Kyiv, 2004, 17 p. (In Ukrainian).
19. Marukhovska-Kartunova O. *Etnopolitičnî konflikti: de, koli i âk buntuût' etničnî grupi* [Ethnopolitical conflicts: where, when and how ethnic groups riot]. *Collections of Scholarly Articles of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies*, 2006, Vol. 29, pp. 237–252. (In Ukrainian).
20. Matsiievskiy Yu. *Etničnij konflikt – vivčeniij fenomen?* [Ethnic conflict - the phenomenon studied?] *Političnij menedžment* [Political Management], 2006, N. 4, p. 108–123 (In Ukrainian).
21. Mezentsev K. *Suspil'no-geografične prognuzovannâ regional'nogo rozvitku* [Socio-geographical forecasting of regional development]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2005, 253 p. (In Ukrainian).
22. Nahaev V. *Konfliktologîâ* [Conflictology]. Kyiv, 2004, 198 p. (In Ukrainian).
23. Nemov R. *Psihologîâ. Psihodiagnostika. Vvedenie v naučnoe psihologičeskie issledovanie s èlementami matematičeskoj statistiki* [Psychology. Psychodiagnostics. Introduction to scientific psychological research with elements of mathematical statistics]. Moscow: Humanité, VLADOS, 2000, 640 p. (In Russian).
24. Ovsianikov V. *Metodologîâ i metodika v prikladnom sociologičeskom issledovanii* [Methodology and technique in applied sociological research]. Leningrad: Leningrad University Press, 1989, 136 p. (In Russian).
25. Palamarchuk M. *Ekonomična i social'na geografiâ Ukraïni z osnovami teorîi* [Economic and social geography of Ukraine with the basics of the theory]. Kyiv: Znannia, 1998, 416 p. (In Ukrainian).
26. Parfinenko A. *Sutnist' ponâtâ «turistična politika deržavi»: teoretičnij aspekt* [The concept of “state tourist policy”: theoretical aspect]. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin, Series “International Relations, Economics, Area Studies, Tourism”*, 2013, N. 1042, Vol. 1, pp. 119–123. (In Ukrainian).
27. Pistun M. *Osnovi teorîi suspil'noï geografiï* [Human geography: fundamentals of the theory]. Kyiv: Vyscha shkola, 1996, 231 p. (In Ukrainian).
28. Soloviev A. *Politologîâ: političeskaâ teoriâ, političeskie tehnologii* [Political science: political theory, political technologies]. Moscow: Aspect Press, 2001, 559 p. (In Russian).
29. Shepieliev M. *Teoriâ mižnarodnih vidnosin* [The theory of international relations]. Kyiv: Vyscha shkola, 2004, 622 p. (In Ukrainian).
30. Toschenko T. *Politīčeskaâ sociologiâ*. [Political sociology]. Moscow: Unity-Dana, 2002, 495 p. (In Russian).
31. Teleshun S., Baronin A. *Politična analitika, prognuzovannâ ta političnî konsul'tacii* [Political analytics, forecasting and policy advice]. Kyiv: PALIVODA A.V., 2001, 112 p. (In Ukrainian).
32. Topchiiev O. *Suspil'no-geografičnî doslidžennâ: metodologîâ, metodi, metodiki*. [Research in human geography: methodology, approaches, techniques] Odessa: Astroprint, 2005, 632 p. (In Ukrainian).
33. Trachuk L. *Vpliv političnoï nestabil'nosti na rozvitok turističnoï destinacii* [Influence of political instability on tourist destination development]. *Geography and Tourism*, 2016, Vol. 37, pp. 26–35. (In Ukrainian).
34. *Filosofs'kij enciklopedičnij slovník* [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Kyiv: Abris, 2002, 742 p. (In Ukrainian).
35. Shablii O. *Osnovi zagal'noï suspil'noï geografiï. Pidručnik* [Fundamentals of general human geography. Textbook]. Lviv: Ivan Franko Lviv National University, 2003, 444 p. (In Ukrainian).

Список використаних джерел:

1. Азіз Абу Сараг. Щоб бути терпимішими, нам потрібен... туризм? / www.ted.com [веб-сайт]. Режим доступу: https://www.ted.com/talks/aziz_abu_sarah_for_more_tolerance_we_need_more_tourism?language=uk. – Назва з екрана.
2. Rapoport A. *Conflict in Man Made Environment* / A. Rapoport. – Baltimore, 1974. – 70 p.
3. Бандурка А. М. Конфліктологія / А. М. Бандурка, В. А. Друзь. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1997. – 351 с.
4. Бейдик О. О., Корома Н. С., Сировець С. Ю. Світовий туристичний рух: стан, тенденції та перспективи розвитку в контексті сучасних геополітичних загроз / О. О. Бейдик, Н. С. Корома, С. Ю. Сировець // *Географія та туризм*. – 2016. – Вип. 37. – С. 3–15.
5. Бетяев С. К. Прогностика: первые шаги науки / С. К. Бетяев // *Вопросы философии*. – 2003. – Вып. 4. – С. 3–13.
6. Бортник С. Методи польових географічних досліджень. Вивчення рельєфу та рельєфоутворюючих

- відкладів / С. Бортник, Н. Погорільчук, О. Ковтонюк. – К.: Принт-Сервіс, 2015. – 165 с.
7. Брегеда А. Ю. Основи політології / А. Ю. Брегеда. – К.: КНЕУ, 2000. – 312 с.
8. Винниченко І. Ваше слово, панове олігархи! / І. Винниченко // Дзеркало тижня. – 2008. – 16 серпня. – С. 23.
9. Герасіна Л. М. Конфліктологія. – Харків: Право, 2012. – 128 с.
10. Герасіна Л. М. Конфліктологія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов. – Харків: Право, 2002. – 256 с.
11. Дафт Р. Л. Менеджмент / Р. Л. Дафт. – СПб.: Питер, 2002. – 832 с.
12. Здравомыслов А. Г. Методология и процедура социологических исследований / А. Г. Здравомыслов. – М.: Мысль, 1969. – 208 с.
13. Зиммель Г. Избранное / Г. Зиммель. – М.: Юрист, 1996. – 607 с.
14. Косуха П. И. Конфессиональные конфликты на посткоммунистической Украине / П. И. Косуха // Социологические исследования. – 1994. – № 4. – С. 109–112.
15. Котигоренко В. Конфліктологія. Політична енциклопедія / В. Котигоренко. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 362 с.
16. Кривицька О. Як запобігти міжетнічним конфліктам / О. Кривицька // Віче. – 1998. – № 12. – С. 45–53.
17. Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era / M. Kaldor. – Cambridge: Polity, 2012. – 288 p.
18. Майструк Н. О. Становлення та розвиток конфліктологічної парадигми в німецькій соціології. Автореф. дис. канд. соціол. наук / Н. О. Майструк. – К., 2004. – 17 с.
19. Маруховська-Картунова О. Етнополітичні конфлікти: де, коли і як бунтують етнічні групи / О. Маруховська-Картунова. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2006. – Вип. 29. – С. 237–252.
20. Мацієвський Ю. Етнічний конфлікт – вивчений феномен? / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 108–123.
21. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку. Монографія / К. В. Мезенцев. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005. – 253 с.
22. Нагаєв В. М. Конфліктологія / В. М. Нагаєв. – К., 2004. – 198 с.
23. Немов Р. С. Психология. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики / Р. С. Немов. – М.: Humanité. Издательский центр ВЛАДОС, 2000. – 640 с.
24. Овсянников В. Г. Методология и методика в прикладном социологическом исследовании / В. Г. Овсянников. – Ленинград: Ленинградский государственный университет, 1989. – 136 с.
25. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук. – К.: Знання, 1998. – 416 с.
26. Парфіненко А. Ю. Сутність поняття «туристична політика держави»: теоретичний аспект / А. Ю. Парфіненко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. – 2013. – № 1042. – Вип. 1. – С. 119–123.
27. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії / М. Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
28. Соловьев А. Политология: политическая теория, политические технологии / А. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 559 с.
29. Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин / М. А. Шепелев. – К.: Вища школа, 2004. – 622 с.
30. Тощенко Т. Политическая социология / Т. Тощенко. – М.: Юнити-Дана, 2002. – 495 с.
31. Телешун С. О. Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації / С. О. Телешун, А. С. Баронін. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2001. – 112 с.
32. Топчів О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Навчальний посібник / О. Г. Топчів. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
33. Трачук Л. М. Вплив політичної нестабільності на розвиток туристичної дестинації / Л. М. Трачук // Географія та туризм. – 2016. – Вип. 37. – С. 26–35.
34. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002, 742 с.
35. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. Підручник / О. І. Шаблій. – Л.: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 444 с.
-
-